

Алимбеков А., Боркоев Б.

**КЫРГЫЗ ЭЛ ПЕДАГОГИКАСЫНДА БАЛДАРДЫ АДАМГЕРЧИЛИККЕ
ТАРБИЯЛООНУН АЙРЫМ АСПЕКТИЛЕРИ**

Алимбеков А., Боркоев Б.

**НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ РАЗВИТИЯ ЧЕЛОВЕЧНОСТИ У ДЕТЕЙ
В КЫРГЫЗСКОЙ НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ**

A. Alimbekov, B. Borkoev

**SOME ASPECTS OF THE DEVELOPMENT OF HUMANITY
IN CHILDREN IN KYRGYZ FOLK PEDAGOGY**

УДК: 378.1 (575.2)(043.3)

Тарыхый өнүгүүнүн мыйзамына ылайык ушул улут улут болуш үчүн, ар бир инсан өз улутунун руханий баалуулуктарынын муундан муунга нукура уланткычы, ташигычы (носитель) болушу үчүн ошол маданият менен жеке инсан ортосунда тынымсыз эриш аркак, субъект-субъекттик мамиле болушу шарт. Фольклордук жана этнографиялык материалдардын, фактылардын негизинде кыргыздардагы сырт турпаты менен рухий көрөнгөсү шайкеш, төгөрөгү төп инсанды мүнөздөөчү «чыныгы адам», «адамдын асылы», «адамдын адамы», «адамдын сырттаны» деген түшүнүктөр чечмеленет. Адамдын адамгерчилигинин атрибуттары болгон «боору жумшак», «боору тааныйт», «боору билет», «боору тартып турат», «боордош», «боору бир» деген жана ошондой эле, алардын антиподу катары «боору таш», «карамы жок», «кайрымсыз» деген сыяктуу сөздөргө этнопедогогикалык анализ берилген.

Негизги сөздөр: элдик педагогика, кыргыздар, адеп, адамгерчилик, салт, маданият, тарбия, балдар, баалуулуктар.

В соответствии с законами исторического развития для того, чтобы принадлежать своей национальности, каждая личность должна быть носителем и передавать духовные ценности своего народа из поколения в поколение. Для этого личность должна быть в непрерывном тандеме с культурой своего народа, а также отношение должно быть субъект-субъективным. На основе фактов, фольклора и этнографических материалов, внешность кыргызов соответствует их духовным видениям, для описания гармоничной личности используются следующие понятия: «настоящий человек», «благородный человек», «человек человека» и «лучший человек». Даны следующие этнопедогогические анализы для слов атрибутов гуманности человека: «боору жумшак» (мягкий человек), «боору тааныйт» (признает

родню), «боору билет» (знает родню), «боору тартып турат» (притягивается к родне), «боордош» (братец), «боору бир» (родные). В статье проанализированы некоторые аспекты нравственных ценностей кыргызов сохранившего их национальную идентичность с точки зрения цели воспитания детей.

Ключевые слова: народная педагогика, кыргызы, человечность, нравственность, традиция, культура, воспитание, дети, ценности.

In accordance with the laws of historical development, in order to belong to their own nationality, each person must be a carrier and transmit the spiritual values of his people from generation to generation. For this, the individual must be in continuous tandem with the culture of his people, and the attitude must be subject-subjective. Based on facts, folklore and ethnographic materials, the appearance of Kyrgyz corresponds to their spiritual visions, to describe a harmonious personality, the following concepts are used: «real person», «noble person», «person person» and «best person». The following ethnopedagogical analyzes are given for the words of attributes of humanity of a person: «booru jumshak» (gentle man), «booru of taanyit» (recognize kindred), «booru bilet» (kindred), «booru tartyp turat» (extends to kindred), «boordosh» (brother), «booru bir» (kindred). The article analyzes some aspects of the moral values of Kyrgyz people that preserve their national identity from the point of view of the goal of raising children.

Key words: folk pedagogy, Kyrgyz, humanity, morality, tradition, culture, education, children, values.

Кыргыздардын тарыхый педагогикалык маданиятына таянуу менен алар да «Канткенде адам уулу адам болот?» (Ч.Айтматов) деген турмуштун түбөлүктүү маселесинин жообун издөөгө акыл коротуп, айтаарлык натыйжага жетишкен улуттардын катарында турат. Нэчен доордон

бери кыргыздын кыргыз катары иденттүүлүгүн сактап өнүктүрүп келгени да ошол аракеттеринин акыбети болгон. Эл бул багыттагы тапкан акыл ойлорунун, мезгил сыноосунан өткөндөрүн салттык педагогикалык билим катары турмушта колдонуп келген. Ж.Бөкөшев белгилегендей: ... “коомдо салттуу билим такай жашайт жана тигил же бул кыялда белгилүү бир аймакта кызмат кылат, адам кылган эткенин билип жасайт, өзү жашап жаткан дүйнөнү таанып-билишке умтулат, билгенин топтоп, иреттеп, иргеп, башкаларга жеткирип, кийинки муунга мурастайт, буга чейин кыргыз тарыхы оозеки түрдө санжыра, уламыш, эпос, жомок, макал-лакап, ыр-күү, каада-салт, үрп-адат, тил каражаттары аркылуу жашап келген, демек, бизди кызыктырган салт билимдер да демейки жашоо-турмуш, күндөлүк жорук-жосун менен катар ошол оозеки чыгармалардын, тарыхый практиканын тулкусунда сакталып калган” [5, 267-б.].

Биз тарабынан жүргүзүлгөн фольклордук жана этнографиялык булактардын анализи кыргыздардын салттык педагогикалык маданиятында балдарда калыптандырууга карата мерчемделген кишилик сапаттардын чектери турмуштун өзүнүн талаптарындай өлчөмсүз терең жана ар тараптуу болгон. «Кыргыздар сырт турпаты менен рухий көрөнгөсү шайкеш, төгөрөгү төп инсанды «чыныгы адам», «адамдын асылы», «адамдын адамы» деп сыпаттайт. Адатта, дүйнөдөн көзү өткөн, журт сүймөнчүлүгүнө татыктуу инсанды «андай адам кайра жаралбас», «кайран жан, адамдын адамы эле» деп, анын өрнөктүү жорук-жосундарын тирүүлөр үчүн үлгү тутушат».

Ата-бабалардын «чыныгы адам», «адам маңызы» жөнүндөгү ой толгоолору, акыл тыянактары өзгөчө фольклордук чыгармаларда ар тараптуу чагылдырылган. Ал чен-өлчөмдөр азыркынын тили менен айтканда тарбиянын максаты болгон. Максат ар кандай иш аракеттин башаты. Максат – иш аракеттин акыркы натыйжасынын ой жүзүндөгү идеалдуу бейнеси. Максат таамай так аныкталбаган жерде иш аракет аяк башы жок стихияга айланат. Тарбиянын максаты – бул биздин тарбиялык ишибиздин натыйжасы ой түшүнүктөрүбүздү түгөл камтыган адам образы, адам насиле.

Адам насилин моделдештирүү эң алгачкы мифтерден баштап, элдик дастандар, эл акындарынын чыгармаларына чейин орун алган. Анын айрым кырларын мурдагы айрым эмгектерибизде да талдоого алган элек [1,2,3].

Бул макалабызда ошол маселелердин жаңы алкагы катары кыргыз эл педагогикасындагы балдарды *боорукерлик, жоомарттык, береиендикке* тарбиялоо тажрыйбаларын талдоого алабыз.

Күтүлбөгөн опурталдуу окуялар менен коштолгон көчмөн коомдун шарттарында урпактарды бири бирине карамдуулукка, боорукерликке тарбиялоо башкы зарылдык катары кабылданган. Кыргыз тилинде адамдын адамгерчилигин, мээримдүүлүгүн өлчөп баалоодо “*боору жумшак*”, “*боору тааныйт*”, “*боору билет*”, “*боору тартып турат*”, “*боордош*”, “*боору бир*” деген сөздөр көп учурайт. Эл тарабынан тууган урукка, эл журт ичиндеги бей бечараларга «карамы жок», мээримсиз, кайрымсыздар адамгерчилиги тайыз адамдар катары саналган. Буларды ажыратып баалоо үчүн «Боор ооруган бозорот, табалаган тамылжыйт», «Боорукер жардамга келет, боору таш өлгөнгө күлөт» - деген макалдар бар.

Жетим-жесирлерге, карыларга, бечара кедейлерге, оорулууларга, ошондой эле айланадагы жан-жаныбарларга боорукер жосун күткөн ак пейил адамдарды “соопко белин байлаган” деп мүнөздөшкөн. Айрыкча жетим-жесирлерге карамдуулук, камкордук эң жогорку даражалуу сооп иш катары каралган. «Жетимдин акысы – тозоктун оту», «Жетимдин акысы жети жыл уктатпайт» – деген накыл кептер аркылуу жетим жесирлердин мээнетине аксымдык кылгандык кечиримсиз оор күнөө катары эскертип келишкен. Ал эми Арстанбек акын адамдар арасындагы кара мүртөздүктү айыптоо менен «Алабарман сөз сүйлөп, Азамат көөнүн оорутпа. Жетимге камчы көтөрбө, Жесирдин отун өчүрбө» деп эскерткен [4, 123-б.].

Кыргыздар урпактарын кайрымы жок таш боор болуп калбашы үчүн абдан кабатырланышып, андай жоруктан алыс болуп чонойушу үчүн ар түрдүү камкордуктарды көрүшкөн. Эгер үйгө жол сураган жолоочу келсе, аны алгач үйгө киргизип ысык чай, кымыз менен сыйлап, анан барар жолун көргөзүп, узатып же жеткирип коюу салт катары калыптанган. Көбүнесе мындай иштерди балдарга тапшырышкан. Ал эми балдар кызмат кылуунун бул милдетин сыймык менен аткарышкан. Элдик ырымдарга ылайык «Балага чучук бербейт. Чучук жеген бала мээримсиз болуп калат», «баланын жаздыгын өтө жумшак койбойт», «Баланын таманынан өппөйт, өпсө кайрымсыз болуп калат».

Балдардын боорукер жана мээримдүү өсүшү жөнүндөгү ак тилектер «Кең пейил, акылман

кыл, Кедейге кайрымдуу, тууганга сүйкүмдүү кыл» деп баталарда да өзгөчө белгиленип айтылат.

Кыргыздар күндөлүк турмушта балдардын боорукерлик жана кайрымдуулукка байланыштуу демилгелерин өтө канааттануу менен колдоого алышкан. Буга байланыштуу Шабдан баатырдын балалык чагына байланыштуу окуя өзгөчө кызыгууну туудурат. Бишкек шаарында 1992-жылы чыккан «Шабдан баатыр» деген китептин 45-бетиндеги Абдрасул Осмоновдун эскерүүсүнөн үзүндү окуп көрөлү:

- Шабдан жети жашар кези экен. Жантай бир топ кишилер менен карагайдын көлөкөсүнө, суунун жээгине шырдак салдырып, дасторкон жайдырып коюп, Күрөңкөйгө комуз черттирип отурган экен. Шабдан атасынын жанына келип:

- Ата, сизден бирдеме сурасам бересизби? - дейт.

- Бере турган нерсе болсо берейин. Айтчы, эмне сурайсың?

- Ата, бир семиз кой бериңизчи?

- Ошол элеби? Аны эмне кыласың?

Досум Зайнидиндин апасы үч күндөн бери ооруп төшөктө жатат. Суук тийиптир. Эт жеп, шорпо ичсе эле айыгып кетет дейт. Зайнидин жетим эмесипи.. ыйлап отурат. Жантай шашкалактап: - Ал балам, ала кой» - дегенде Шабдан учуп жөнөйт. Зайнидин досунун үйү абдан алыс экен. Ошого чейин тынбай чуркап барат. Жантай ыраазы болуп, «Буюрса балам боорукер болот тура» - деп сүйүнгөн экен...

Ушундай таалим-тарбия камкордуктарынан улам Шабдан жанда жок боорукер карапайым адамдарга жакын карамдуу болуп өскөндүгү эл ичинде өрнөк катары айтылып келет. Шабдан тууралуу санжыраларда анын кең пейил, кайрымдуулугу жөнүндө көп өрнөктөр бар. Шабданга жолдон кайырчы, думана чыкса, ат мингизип, чепкен жапкан дешет. Эгерде ат берүү мүмкүнчүлүгү болбой калса, алтын акча берип, а түгүл айрым учурда минип турган жоргосун берип кеткен деп айтылат [6, 171-б.].

Балдарды боорукерликке, кайрымдуулукка тарбиялоодо «Манас» эпосундагы өрнөктөр өзгөчө мааниге ээ болгон. «Манас» эпосу боорукерликти адамдык өлчөм кылган чоң жомок болуп, Манастын өз улутунун көргөн кордугуна боор сыздатып, боору түтпөй өзүнөн алда канча күчтүү жоого балтыр эти ката элек кезинен аттанып кан майданга башын байлап чыгышы да чоң боорукерликтин үлгүсү болуп эсептелет [8, 275-б.]. Эпосто адамдын сүйүүсүнүн мазмуну ата

эненин перзентине болгон мээрим, перзенттеринин ата энеге күйүмдүүлүк, өз улутунун боордоштугу, бөтөн эл, бөлөк журтка боор берип элдешүү сыяктуу боорукерлик мамилелер баяндалып, үлгү катары айтылган [8, 276-б.]. Манас Чоң казатка бара жаткан жолдо: «жерди айтып бир кейип», «элди санап бир кейип» өзү жөнүндө эмес, элдин келечеги үчүн санаага батат. Кокустан өлүп кетсем Бээжинде

Биринин тилин бири албай,
Баш аламан кокуй Эл
Бирөөнү бирөө көрө албай,
Ала болуп кететбейм,
Андып жүргөн көп душман
Алакандай элимди

Түбүнө түгөл жетет бейм [8, 311-б.]. Оор салгылашуулардын биринде жеңилип калган тараптан бир эне балдарынын өмүрүн сурап Манаска кайрылганда ал боорукерлик менен эненин сөзүн эки кылбай орундатат:

Балдарың кечтим күнөөсүн,
Жакшы киши окшойсун
Байкоо менен сүйлөйсүн.
Турсун аман балаңыз,
Турсун мына калааңыз,
Өз жаныңа караңыз [8, 93-б.].

Кыргыз элинде бирөөлөргө кыйынчылыкта кол сунуп жардам, көмөккө келип же, көп жылдык карызын кечип жиберген, же бирөөлөрдүн айып акыларын төлөп башын бошотуп алган адамдардын ысмы ооздон оозго, муундан муунга суктануу жана сыймык менен даңазаланып, боорукерликтин, пейили кенендиктин үлгүсү катары унутулбай айтылып келген. Бул гумандуу жөрөлгө «ажат ачуу» деп аталган. Ал эми ажат ачкан адам «ажатчыл адам», «ажатка белин байлаган ак пейил адам» - деген элдик адамдын даражасына ээ болгон.

Кыргыз элинде балдарды жан жаныбарларга да боорукерлик менен мамиле кылууга тарбиялоону көзөмөл туткан каражаттар арбын. Мындай чыгармалардын үлгүсү катары үрөөн сепкендеги «Баба дыйкандын батасын» көрсөтүүгө болот. «Баба дыйкан батасы» кыргыздын залкар батасынын бирөө болуп, бул айдоо жерге үрөөн себерде колу берекелүү, дили таза киши үрөөн себүүнүн эң алгачкы башталышында, бир ууч үрөөндү сепкенче айтылат. Батанын негизги мазмуну бул үрөөндөн өнүп чыккан дан жалгыз эле эгүүчүнүн өзү үчүн өнбөй, дагы табияттагы жан-жаныбарлардын акысы, алардын ырыскысы үчүн өнүү керектигин айтат. Бул бата түпкүлүгүндө

кыргыздардын табияттагы жан-жаныбарларга боорукерлик менен мамиле жасоо жана алар менен ырыскысы үчүн кызмат кылуу нускасын туюнтуп турат. Ушундай боорукерлик менен кең пейилдик калыстыкка чакыруу өрнөгү аты аңызга айланган ойчул акын Асан кайгынын ырларында да таасын чагылдырылган. Асан акындын атына «Кайгы» деген сөздүн кошулуп айтылышы адамдардан баштап жан жаныбар макулуктарга чейин баарынын абалына жаны кейип, боору ачып жашоо кечирген өрнөктөрү менен байланыштуу болгон.

Маселен, кыш мезгилинде көп жаныбарлар жабыр тарта тургандыгын эстеп сар-санаага батат:

"Таразасын көтөрүп
Тарбаңдаган жер тумшук
Ташбака байкуш кантти экен?
Боору жерге жабышкан,
Баса албаган балчактап
Бака байкуш кантти экен?
Кирер эшиги жок,
Коргозор тешиги жок,
Коңуз байкуш кантти экен?
Курт-кумурска үйү жок,
Куурап баары өлгөн чыгар,
Өлбөсө да байкуштар

Көргүлүктү көргөн чыгар", - деп жаны жай албайт [9, 197-б.].

Мындай купуя сырдуу рухий көрүнүштөрдүн түптөлүшүнө, калыптанып системаланышына адегенде элдик архаикалык мифтик түшүнүктөр, кийинчерээк ислам дининин эреже-жоболору чоң таасир тийгизген. Ислам осуяттарында айбанаттарга аяр мамиле кылуу, аларды кокусдуктардан сактоо адам баласынын милдети катары каралат. Бул жөнүндө ар кандай жандуу айбанаттарга зулумдук кылып, зыяны жок айбанаттарды өлтүрүү, кыруу, аларды кыйын абалга дуушар кылуу ж.б.д.у.с. бардыгы арам иштер катары айыпталат. "Ар кандай айбанаттардын сүт эмген жаш балдары болсо биротоло энеден баласын ажыратып таштагандан өтө сак бол". "Жаңы тууган малдын сүтүнө кызыгып анын баласын эмиздирбей ач калтырба". "Майда курт-кумурскалардын жана куштардын, канаттуулардын уясын бузба". "Зыяны тие турган бөрү, жылан, чаян, чычкан сыяктуу айбандарды өлтүргөндө маңдайга чаап, же башка жолдор менен өтө катуу кыйнап өлтүрбө". "Эч убакта айбанатты отко салып өлтүрбө". "Мал жанды асырап карай турган болсоң, албетте ырасмини так карман". "Аларга

ачууланган учурда сөгүнүп-кагынуудан, уруп-согуудан өзүң корк [7, 369-б.]. Мындай нускоолор өтө көп, ошого жараша ар биринде терең маани бар.

Кыргыз коомунда калк турмушунун бакубаттыгы колунда барлардын жоомарттыгы, берешендигине байланыштуу болгон. Ошондуктан калк акылмандыгын камтыгын булак-тарда кең пейилдик, жоомарттык сыяктуу инсандык сапаттар эң жогорку даражадагы нарк нуска катары муундан муунга мурасталып келген.

Алсак, «Кең пейилдүү кемибейт, тар пейилдүү жарыбайт», «Пейили кеткен кишинин, казынын аш кетет», «Пейили кенен - калысчыл, пейили тар - арызчыл», «Акылдуунуку - ортодо, Акмактыкы - калтада», «Көкүрөк ачык болсо, көңүл ачык болот», «Көңүлүң каш болсо, ичкениң таш болот» деген сыяктуу макалдарда урпактарга пейилдин тардыгы менен кеңдигинин маани-маңызын таанытуу көзөмөл тутулат.

XVIII кылымдын аягында XIX кылымдын башында Ысык-Көл өрөөнүндө өмүр кечирип «Акылдын ээси» аталган Сарт аке (1775-1865) байлык, пейилдин кеңдиги туралуу минтип айткан экен: «Негизи эле адам пейилинен табат. Корро-короо кой, үйүр-үйүр жылкы, үй толо дүнүйө болсо да, бирок пейили тар болсо, дүйнөдө мындан өткөн жарды адам болбойт. Малдын түгү жок, үрүп чыгаар ити жок, мыёологон мышыгы жок, сызга олтурган жарды болсо, ошого карабастан жаратылышынан пейили кенен болсо, акыйкатта мындай адам бай. Балам мал жан күтсөң пейил кошо күт. Сараң адамда ынак дос жан бирге тууган, эзилишип эришкен сөөк болбой, жалгыздап калат. Мындан ашкан жардылык болобу - деген [7, 369-б.] Кыргыздардын тарыхында колунда бар байлар байлыгынын көптүгү менен эмес, эң обол пейилинин кеңдиги менен аты аңызга айланып, жаштарды тарбиялоонун өнөгөлүү өрнөк нускасына айланып калган. Мындай мисалдар элдик чыгармаларда өтө арбын кездешет. Каныкейдин чын дили, колунун ачыктыгы, берешендиги «Жетишпедим» – дегенге Жеңин кесип бергендей Берендик жайы бар экен» - деп сүрөттөлөт.

Балдар жакшы өрнөктөрдөн гана эмес, пейили тардыкты ашкерелеген окуялардан да сабак алышаарын элдик тарбиячылар даана баамдашкан. Муну «Карымбайдын кайрымсыздыгы», «Чык таттырбас чынарбай» аттуу жомоктор тастыктайт. «Карымбайдын кайрымсыздыгы» деген жомокто өмүрүндө бей-бечараларга кайыр са-

дага бермек тургай, жалданып малын багышкандардын акысын убагында бербей убара кылуучу экен. Теңир Карымбайдын ал кылыктарын эскертип, кайрымдуу болууга үндөгөн экен. Карымбай ага кулак какпаптыр. Жараткандын ачуусу келип, кара жерге «тарт» деп буюрган экен. Кара жер соруп Карымбайдын кекиртегине чейин алып келип токтотуптур. Жараткан «жетим-жесир, жардыга кайрым көрсөтөсүңбү?» деп сураганда да макул болбоптур. Кара жер Карымбайды биротоло соруп кетиптир. Ошондон тартып Кайрымынын жогунан Карымбайды жер жуткан» деп айтылып калган имиш. Анын малы кийикке, кою аркарга, эчкиси тоо эчкиге, уйу буга, жылкысы жапайы жылкыга, эшеги куланга айланып кетиптир. Ал эми «Чык таттырбас Чынарбайдын» мейман кирип келгенде байбичеси койдун ичегисин, башын өзү, тамакка белендеген камырын келини беките койгонун Алдаркөсөө өтө чебер шакаба түрүндө ашкерелейт. Бул жомоктордогу осол жоруктарды турмуштук мисалдар менен шөкөттөп чечмелөө аркылуу эл бакылдык, сараңдык пейили тардыкка карата балдардын жийиркеничтүү мамилесин калыптандырууга аракет кылышкан.

Адабияттар:

1. Алимбеков А. Кыргыз эл педагогикасындагы адеп тарбиясы / «Класстык сааттардын жана гуманитардык предметтердин алкагында өсүп келе жаткан муунду ыймандуулук маданиятына тарбиялоо көйгөйлөрү» аттуу темада XXVI Республикалык педагогикалык окуулардын материалдары. Бишкек, 2017. - С. 7-13.
2. Кыргыз эл педагогикасында гумандуулукка тарбиялоо боюнча акыл ойлор, тажрыйбалар / Республикалык илимий-теориялык журнал «Наука новые технологии и инновации Кыргызстана», №9. - Бишкек, 2017, - 187-191-бб.
3. Кыргыз элинин адеп маданиятынын константтык субстанциялары / Вестник ОшМУ. - 2017. - 13-17-бб.
4. Арстанбек / түз. Б.Кебекова. - Бишкек: Кыргыз Энциклопедиясы, 1998. - 144-б.
5. Бөкөшев Ж. Кыргыз философиясы. - Бишкек 2015. - 85-б.
6. Закиров С. Кыргыз санжырасы. - Бишкек, 1996. - 171-б.
7. Кыргыздар: он төрт томдук. IX том. - Б.: Бийиктик, 2011. - 596-б.
8. Манас: С. Каралаевдин вариантында. - Фрунзе: Кыргызстан, 1984. - Т.1.
9. Тоголок Молдо. Чыгармалар: 2-т. - Ф.: Кыргызмамбас, 1955. - 204-б.

Рецензент: д.и.н., профессор Алымбаев Ж.